

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Baarmoedernijd: een miskend gevoel

Eugenie Oosterhuis

Van vrouwen werd altijd vanzelfsprekend aangenomen dat ze (ook) 'mannelijk' willen zijn; maar mannen met afgunst op de vrouw? Toch kan (verhulde) baarmoedernijd voor veel narigheid zorgen.

Inleiding

Ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van Harry Mulisch werd een symposium gehouden over de plaats van de vrouw in zijn werk. Volgens het verslag in de NRC meenden de vier schrijfsters die hieraan deelnamen dat Mulisch veroverend én vernederend is ten aanzien van vrouwen en 'dat hij eigenlijk zelf een vrouw wil zijn omdat hij wil kunnen baren' (Wijndelts 2002).

Uit dit krantenbericht komt naar voren dat ook niet-analytici graag duiden en dat zij op de hoogte zijn van het fenomeen 'baarmoedernijd': de afgunst op de vrouw, die in staat is een kind te baren.

In de psychoanalytische literatuur echter is baarmoedernijd een ondergeschoven onderwerp; na het artikel van Van der Leeuw (1958) is er weinig over geschreven. Lax (1997) pakte bijna veertig jaar later het thema weer op; zij haalt onder andere Edith Jacobson aan, die in 1950 meende dat de toen al opvallende schaarste in de literatuur over baarmoedernijd het gevolg is van de sterke reactieformatie die mannen, dus ook mannelijke analytici, tegen dit nare gevoel hebben gevormd. Dit verklaart echter niet waarom het onderwerp ook door vrouwelijke analytici gemeden is.

Nu willen ook psychoanalytici wel vaker belangrijke zaken niet weten. Door dit tijdschrift werd hieraan in 2001 een symposium gewijd met als onderwerp *Wat wil de Psychoanalyse niet weten?* In een redactioneel commentaar op de gepubliceerde lezingen, ging ik in op het feit dat er alleen mannen aan het woord waren geweest en ik vroeg mij af hoe dit 'toeval' verklaard kon worden (Oosterhuis 2001). Ik noemde baarmoedernijd als mogelijke verklaring voor de opvallende behoefte van mannelijke psychoanalytici om het woord te voeren, theorieën te bedenken en met vrouwelijke analytici te concurreren in het empathisch aanvoelen van de patiënt.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en

de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie.

Correspondentieadres: Mgr. Nolenslaan 2, 1181 VM Amstelveen. E-mail: e.oosterhuis@xs4all.nl

Over het ontstaan en de gevolgen van baarmoedernijd, zowel voor de individuele ontwikkeling als voor de maatschappelijke en culturele verschijnselen die ermee samenhangen, valt veel te zeggen, maar in dit artikel moet ik mij beperken. Na een korte begripsbepaling noem ik enkele culturele en maatschappelijke uitingen van baarmoedernijd. Daarna ga ik in op de normale ontwikkeling, mogelijke interferenties en daaruit voortvloeiende pathologische gevolgen. Vervolgens zullen aan de hand van een vignet aspecten die relevant zijn in de psychoanalytische behandeling, belicht worden.

Over afgunst, nijd en jaloezie

‘Envy is disturbing – both as a feeling and as a concept in psychoanalysis’ (Bott Spillius 1993, p. 1199). Sigmund Freud en Melanie Klein hebben dan ook veel weerstand opgeroepen met hun aandacht voor de nijd. Klein zag nijd als een uiting van de doodsdrijf; ieder mens is er dus mee behept.

Afgunst, nijd en jaloezie worden vaak als synoniemen gebruikt; dit verdoezelt echter de essentiële verschillen. Iedereen kent het gevoel afgunstig te zijn op ‘benijdenswaardige’ eigenschappen of prestaties van anderen. Deze afgunst is vaak bewust en houdt niet per se in dat de ander beroofd moet worden van deze kwaliteiten. Bij nijd is dat wel zo; de uitdrukking ‘haat en nijd’ geeft dit goed weer. Voor de kleinianen betekent nijd een destructieve aanval op een goed object, bijvoorbeeld de analyticus. Anders gezegd: als ik het niet heb, mag jij het ook niet hebben en ik wil het niet van je krijgen – want dan moet ik dankbaar zijn – dus maak ik het kapot. Men is zich vaak niet bewust van de nijd, maar voelt alleen het tekort gekomen zijn, waarvoor aan anderen de schuld gegeven wordt.

Jaloezie heeft betrekking op de (driehoeks)relatie: je bent jaloers op de liefde die je ‘rivaal’ krijgt uit angst dat er niets of te weinig voor jezelf overblijft.

Zo bekeken zou er theoretisch een onderscheid gemaakt kunnen worden tussen ‘penisafgunst’ en ‘penisnijd’; praktisch gezien lijkt mij dit onderscheid niet zinvol en de weerzin tegen het begrip penisnijd zal er ook niet door weggenomen worden. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de baarmoedernijd.

Vormen van baarmoedernijd bij mannen

De eerder genoemde vrouwelijke auteurs menen dat Mulisch zijn baarmoedernijd omzet in het schrijven van boeken en dat hij zijn gevoel over vrouwen verraadt door de manier waarop hij hen daarin behandelt. Aan een dergelijke creatieve oplossing van de baarmoedernijd kunnen veel mensen, ook vrouwen, plezier beleven. Anders ligt het als het kleineren van vrouwen nodig is om het mannelijke zelfgevoel op niveau te houden. Deze meestal onbewuste behoefte van de

man is een sociaal geaccepteerd fenomeen; de vrouwenemancipatie heeft daar niet wezenlijk verandering in gebracht.

De oude, verdrongen, gevoelens van afgunst op de almachtige moeder kunnen bij mannen tijdens de zwangerschap van hun vrouw weer actueel worden. Veel aanstaande vaders krijgen in die tijd de behoefte ook iets concreets te maken: zij gaan werken aan een project, zoals de verbouwing van hun huis of een wetenschappelijke publicatie. Sommige mannen krijgen buikklachten zonder aanwijsbare lichamelijke oorzaak; deze kunnen als een vorm van identificatie met de zwangere vrouw begrepen worden.

Er zijn culturen met rituelen rond de geboorte, waarin tegemoetgekomen wordt aan de pijnlijke gevoelens die de vruchtbaarheid van de vrouw oproept. Het ritueel van de couvade is hiervan een voorbeeld. Hierbij gaat de man jammerend in het kraambed liggen en imiteert zijn barende vrouw, waardoor de boze geesten die het op moeder en kind gemunt hebben, worden misleid. De vrouw baart ondertussen op een andere plek de baby, die daarna aan de vader wordt aangeboden. Het geboortefeest wordt gevierd rond de vader en zijn pasgeboren kind. Op deze manier wordt de jaloezie op vrouw én kind ondergebracht bij boze geesten en krijgt de man de bewonderende aandacht en verzorging waaraan hij zo'n behoefte heeft.

Dit ritueel geeft ook aan dat de man niet alleen kampt met afgunst op het vermogen om te baren, maar ook met het verlies van de exclusieve aandacht van zijn vrouw. Elk mens verlangt terug naar de paradijselijke eerste moeder-kindrelatie. De vrouw kan met haar baby deze relatie herhalen. Ik denk dat baarmoedernijd vaak gepaard gaat met jaloezie op deze innige band. Het is voor de man pijnlijk om buitengesloten te zijn. Mannen vinden diverse oplossingen voor deze situatie: zij gunnen hun vrouw de symbiose en wachten af tot zij een kans krijgen; zij vluchten uit wraak naar een andere vrouw; of zij gaan zich meteen intensief met de verzorging van de baby bemoeien, soms zo intensief dat de concurrentie met de moeder duidelijk is.

Voor een gezonde ontwikkeling is het nodig dat de vader helpt om de symbiose tussen moeder en kind na enige tijd te doorbreken; zo wordt hij de vertegenwoordiger van de werkelijke wereld. Identificatie met de vader is belangrijk voor jongen én meisje; voor jongens draagt deze identificatie in belangrijke mate bij aan de vorming van hun rolgeslachtelijke identiteit. Het kind moet dus losgemaakt worden van de moeder, maar de manier waarop dat gebeurt wordt mede bepaald door de gevoelens van de vader. Emanuel (2002) geeft sprekende voorbeelden van de jaloezie en rivaliteit waarmee vaders worstelen. Ook merkt hij op dat vaders van nature meer spelletjes met hun baby's spelen waarin de separatie het thema is.

Lax (1997) beschrijft aan de hand van gegevens uit de mythologie en antropologie hoe baarmoedernijd van oudsher een rol gespeeld heeft. Zij wijst op de rituelen die in veel culturen bestaan voor het separatieproces, althans voor de scheiding van moeder en zoon. Vaak staat daarbij de besnijdenis

van de jongen centraal. De leeftijd waarop deze ingreep plaatsvindt, is niet overal dezelfde. De inwijding van de jongen in de mannenwereld bij de Australische aboriginals vindt plaats aan het begin van de puberteit. De symbolische betekenis van de besnijdenis is de bevrijding van het kind uit de greep van de moeder en het vrouwelijke; de voorhuid zou dan gezien worden als het vrouwelijke stuk van de penis. Tijdens de dagenlange initiatierite wordt de jongen slechts gevoed met het bloed van oudere mannen; zoals de baby met moedermelk.

In de joodse traditie vindt de besnijdenis kort na de geboorte plaats. Hoewel er natuurlijk historische en godsdienstige redenen zijn voor dit gebruik, kun je je afvragen of hiermee ook niet onbewust uiting gegeven wordt aan baarmoedernijd. Het prachtige product van de vrouw wordt immers door de man weggehaald – zij het tijdelijk – uit de symbiotische band met de moeder om het door een ingreep te ‘verbeteren’ en bij de mannen te laten horen.

Baarmoedernijd: een gewoon gevoel?

Lax (1997) gaat ervan uit dat alleen mannen aan baarmoedernijd lijden. Van der Leeuw (1958) schreef dat hij alleen ervaring met mannelijke nijd had, maar dat onderzoek naar dit verschijnsel bij meisjes nodig was. Zijn gedachtegang was waarschijnlijk dat ook kleine meisjes worden geconfronteerd met een moeder die in staat is tot iets geweldigs, dat ze zelf ook willen kunnen. Afgunst op de machtige moeder ligt dus klaar. Deze afgunst is heel gevaarlijk, juist omdat het gaat over het leven. ‘Het leven schenken’ is een uitdrukking die niet veel meer gebruikt wordt, maar wel goed het ontzag voor dit wonder weergeeft. Maar wie het leven schenkt, kan het ook nemen. Ontzag gaat daarom gepaard met angst, zeker bij het kleine afgunstige kind. Als je zelf nog afhankelijk bent van de machtige moeder om te overleven, is angst voor vernietiging en liefdesverlies steeds aanwezig. Die angst is geen loos alarm want de relatie tussen de almachtige moeder en haar afhankelijke kind is complex: niet alleen de liefdevolle symbiose, maar ook de haat en nijd horen erbij.

Als baarmoedernijd een normaal probleem is van ieder kind, jongen of meisje, dan verwacht je dat er gezonde en pathologische oplossingen mogelijk zijn en dat verschillende ontwikkelingsinterferenties van invloed zijn. Hierover heb ik tot dusver niets in de literatuur kunnen vinden. Kennelijk wordt baarmoedernijd niet, zoals penisnijd, gerekend tot de gewone gevoelens die aanleiding kunnen zijn voor innerlijke conflicten en compromissen die ook in het volwassen leven een rol spelen. Lax (1997) schrijft dat uitingen van identificatie met de moeder meestal gezien worden als pathologie, ook als het kleine jongens betreft. Zij merkt op dat Freud (1909) beschreef dat de Kleine Hans kinderen wilde hebben, net als zijn moeder, maar dat hij deze observatie geen rol liet spelen in zijn theorievorming. Bij herlezing van *De kleine Hans* is mijn indruk dat Freud veel van wat

de jongen liet zien, niet op waarde heeft geschat. Hij merkt dan ook in zijn nabeschouwing op: 'Deze analyse heeft mij strikt genomen niets nieuws geleerd, niets dat ik niet al bij andere op rijpere leeftijd behandelde patiënten, vaak op minder duidelijke en indirectere wijze, had kunnen ontdekken' (Freud 1909, p. 158). Dat is jammer, want daarmee heeft hij de betekenis van Hans' hardnekkige obstipatie, die terloops (p. 71) genoemd wordt niet begrepen als een poging om zwanger te zijn, hoewel hij het verband tussen het babyzusje en ontlasting (door Hans 'ous' genoemd) wel legde. We lezen dat Hans zijn moeder wil slaan, zoals je een paard slaat; 'zomaar' zegt hij, terwijl hij met zijn vader praat over de herkomst van kinderen uit 'ooievaarskisten'. Uit alles blijkt dat Hans allang begrepen heeft dat zijn zusje in de buik van zijn moeder heeft gezeten en alleen meedoet met het ooievaarsverhaal omdat zijn vader dat wil. Op pagina 101 lezen we dat Hans' vader hem vraagt waarom hij het niet goed vindt dat mama nog een meisje krijgt. Hans zegt: 'Omdat ik ook wel eens een meisje wil', waarop hij uitleg krijgt over de onmogelijkheid van zijn wens; wat hij overigens niet accepteert. Hierna wordt Hans voorgelicht: kinderen groeien in hun mama en worden 'door persen, wat hevige pijnen veroorzaakt, als een "ous" ter wereld gebracht'. Ook dit schrikbeeld is niet genoeg om Hans van zijn kindwens af te helpen. Freud zegt in een voetnoot dat er geen reden is om hierin een vrouwelijk trek te zien en het willen slaan van mama ziet hij als een duistere sadistische begeerte, niet als uiting van boosheid. Freud kon niets anders zien dan het castratiecomplex; misschien speelde hierbij ook zijn eigen sterk verdrongen baarmoedernijd een rol? Hij was tenslotte de oudste van acht kinderen.

Invloeden op de verwerking van baarmoedernijd

De leeftijd van het kind

en de daarbij horende faseconflicten zullen van grote invloed zijn op het verwerken van baarmoedernijd. Veel kinderen maken een zwangerschap van hun moeder mee wanneer ze peuter of kleuter zijn. Zij hebben het geslachtsverschil dan wel ontdekt, maar nog lang niet verwerkt. Ook het verdragen van ambivalentie is nog moeilijk. Een peuter worstelt met het separatieconflict en het opgeven van almachtsfantasieën. De grenzen die door de ouders moeten worden gesteld, leiden vaak tot boosheid en angst voor liefdesverlies. De peuter is ook bezig met ontlasting, de eerste persoonlijke gift aan moeder. Als de moeder iets veel mooiers maakt, dat niet in de WC wordt weggespoeld, kan dit een grote krenking zijn voor het zelfgevoel.

Als het kind een kleuter is, speelt het oedipale conflict een rol: mama heeft overduidelijk iets met papa, waarvoor jongen en meisje te klein zijn. Voor de meeste kinderen betekent de komst van een baby dat zij zelf niet goed genoeg zijn en dus onttroond worden. Het kind voelt zich zo dubbel buitengesloten. Woede over de 'ontrouw' van moeder en jaloezie op de baby

zijn voor het afhankelijke kind een reden voor schuldgevoel of ten minste angst voor liefdesverlies.

Furman (2001) betoogt dat stoornissen in de moeder-kindrelatie op deze leeftijd vérstrekkende gevolgen hebben. Zij noemt met name het lage zelfgevoel, het verminderd plezier in presteren en een streng, liefdeloos geweten. Opvallend is dat Furman, die zoveel ervaring met deze leeftijdsgroep heeft, zich vooral op de separatie richt en mogelijke jaloezie op moeders zwangerschap niet noemt.

Bij de doorsneegezinsgrootte is het waarschijnlijk dat alleen of vooral het oudste kind geconfronteerd wordt met baarmoedernijd die door zwangerschap van de eigen moeder wordt opgewekt. Toch zullen alle kinderen ontdekken dat volwassen vrouwen een kind in hun buik kunnen laten groeien; een prestatie waaraan het kleine kind niet kan tippen. Ik denk niet dat meisjes altijd voldoende getroost worden door de belofte dat ze later ook kinderen kunnen maken. Het 'later kan jij dat ook' neemt de kwetsuren van te klein zijn – ook voor vader – niet weg. Toch is het voor de jongen veel moeilijker, want zijn zelfgevoel wordt dubbel gekrenkt: hij is niet alleen te klein, maar omdat hij een jongen is zal het ook later niet lukken. Veel jongens moeten deze ondraaglijke krenking ongedaan maken. Als loocheening niet genoeg helpt, wordt reactieformatie gebruikt: met die stomme meisjes willen jongens in de latentie gewoon niets te maken hebben, tenzij om ze te plagen. Dit biedt echter geen blijvende oplossing; de krenking blijft knagen en roept om wraak. En veel mannen nemen, hoewel meestal onbewust en niet voor hun plezier, wraak op de ontrouwe machtige moeder.

Opvallende klinische manifestaties van baarmoedernijd

Het erkennen

en aanvaarden van het geslachtsverschil en de consequenties daarvan is jarenlang als een probleem van meisjes beschreven. Dat ook jongens moeten verwerken dat meisjes iets hebben en kunnen wat zij 'tekort komen', kreeg in de psychoanalyse minder aandacht.

Lax (1997) geeft voorbeelden van mannen bij wie baarmoedernijd overduidelijk bepalend was voor de pathologie. De vignetten betreffen mannen die openlijk afgunstig waren en zelf een vrouw wilden zijn. Anderen trachtten door machogedrag en devalueren van vrouwen hun kwetsbare zelfgevoel te verbergen. Ook is er een voorbeeld van een man die tijdens de zwangerschap van zijn vrouw hardnekkige buikklachten ontwikkelde, waarvoor geen somatische oorzaak gevonden werd. Analyse van de psychische oorzaak was onmogelijk en hij liet zich zelfs opereren. Toen de baby geboren was nam hij diens verzorging van zijn vrouw over, omdat hij meende daar beter toe in staat te zijn.

Een voorbeeld uit eigen praktijk is het volgende. Jaren geleden moest ik advies uitbrengen aan de kinderrechtster over de omgangsregeling van een

vader die geslachtsverandering had ondergaan en nu als vrouw door het leven ging. Wat mij opviel toen ik met deze vader/vrouw sprak was dat zij zo ouderwets gekapt en gekleed was, eigenlijk zoals zijn moeder waarschijnlijk eruit gezien had toen hij een kleine jongen was. Deze vrouw had nog maar één wens, die zij als een eis naar voren bracht: zelf zwanger worden, ook al had zij geen baarmoeder. Inmiddels schijnt dat technisch niet meer onmogelijk te zijn. In het mededelingenblad van het Leids Universitair Medisch Centrum wordt bericht dat met zwangerschap in de buikholte wordt geëxperimenteerd en dat ‘feministen van de harde lijn, zoals de Amerikaanse hoogleraar genderpsychologie Louise Silverstein, beweren dat mannelijke zwangerschap essentieel is voor het doorbreken van “geslachtsideologische patronen”’ (Benneker 2002).

Uit deze voorbeelden blijkt hoe moeilijk het voor vrouwen én mannen kan zijn om het geslachtsverschil te aanvaarden. Van vrouwen werd altijd vanzelfsprekend aangenomen dat ze ook ‘mannelijk’ wilden zijn; maar mannen met afgunst op de vrouw? Toch kan de verhulde vorm van baarmoedernijd voor veel narigheid zorgen. Ik ga daarom nu in op dit niet te onderschatten probleem in de dagelijkse praktijk.

Meer verhulde manifestaties van baarmoedernijd

Ter illustratie geef ik een vignet. Een drieëndertigjarige man meldt zich bij een instelling voor geestelijke gezondheidszorg met de klacht dat hij in zijn werk steeds vastloopt als hij beleidsnota's moet schrijven. Hij stelt eindeloos uit, krijgt dan wat op papier, maar is nooit echt tevreden over zijn product. Bij verder praten blijkt hij niet erg gelukkig in zijn relaties met vrouwen, hoewel hij ‘hartstikke hetero’ is. In het psychologisch onderzoek zijn aanwijzingen voor ernstige separatie-individuele problemen, sterk verdrongen agressie en een narcistische pantsering.

Patiënt is de oudste uit een gezin met tien kinderen, die met een leeftijdsverschil van twee jaar werden geboren. Hij werd pas voorgelicht over de herkomst van de baby's toen hij tien jaar oud was. Hij beschrijft zijn vader als slap en zijn moeder als flink en streng; met gevoelens konden beiden niet overweg. Hij probeerde door goed zijn best te doen op school de bewondering van de ouders te verkrijgen, maar echt plezier in leren had hij niet. Hij ging weleens uit logeren, maar werd dan door heimwee overmand. Ook het uit huis gaan, toen hij negentien jaar was, was moeilijk.

Na het onderzoek komt patiënt bij mij in analyse. Hij maakt op mij een kinderlijke en onverzorgde indruk. Hij begint de analyse met een strijd om de frequentie, de tijden en de betaling. Ook zegt hij niet meer per se bij een vrouw in analyse te hoeven, zoals eerst zijn uitdrukkelijke wens was. Ik voel hierin zijn afwijzing. Hij vraagt hoeveel analyses ik doe. Hoewel het niet mijn gewoonte is zo'n vraag meteen te beantwoorden, doe ik dit nu ‘vanzelf’ wél, overigens tot verbazing van de patiënt. Later wordt de betekenis

van deze vraag en mijn antwoord duidelijk: hij is opgelucht dat ik niet zoveel 'kinderen' heb als zijn moeder en hij voelt zich serieus genomen door mijn 'voorlichting'.

Strijd en onderdanig gedrag wisselen elkaar af. Hij praat de uren vol, vertelt van alles, maar staat nergens bij stil en zegt niets te voelen. Hij noemt zichzelf koppig en is verontwaardigd als ik hem niet tegenspreek. Ik moet hem veel duidingen geven, liefst over het verre verleden en hij wil in één jaar klaar zijn. Na enkele maanden blijkt dat hij regelmatig te veel alcohol drinkt. Hij vindt dit passen bij mannelijk gedrag; zijn vader dronk ook veel. Het valt hem tegen dat zijn moeilijkheden in het werk niet snel veranderen. Hij gebruikt de analyse echter vooral om te klagen, niet om te kijken wat hem beweegt. Hij zegt dat ik betaald word om naar zijn geklaag te luisteren, wat denigrerend klinkt. Zijn klachten betreffen vaak vrouwen die hij dom en streng vindt. Hij wil ze veroveren met stoer gedrag. Soms lukt dat ook, maar dan wordt hij angstig en is impotent.

Ik beleef hem als een klein, boos kind, voor wie ik zou moeten zorgen. Ik begrijp dat hij veel tekort is gekomen, woedend is én bang voor afwijzing, en dat hij mij moet uittesten. Zijn passieve verzet en zijn grote krenkbaarheid zijn opvallend. Daarbij is het aanvankelijk erg moeilijk te herkennen wanneer hij gekrenkt is, want dat te laten merken is beneden zijn waardigheid. Eigenlijk is niets wat ik te berde breng goed en kan ik het beste mijn mond houden. Hij waardeert mijn analytische inbreng niet, hoewel hij over de analyse leest en mij komt vertellen dat het om fantasieën en de overdracht gaat. Duidingen beleeft hij vaak als aanval en belediging. Ik voel zijn woede in het klagen en passief verzet. Hij maakt mij machteloos en ik krijg steeds meer het gevoel dat ik lamgeslagen word en niets meer kan bedenken. Opmerkelijk is dat hij duidingen vaak helemaal vergeet en als hij wél iets onthoudt doet hij of hij het zelf heeft bedacht. Hij vindt het kennelijk heel moeilijk om dankbaar te zijn voor mijn hulp; mijn inbreng maakt hem juist erg nijdig.

Gelukkig zijn er ook momenten van samenwerking en introspectie en kan er dan wat begrepen worden van zijn innerlijke wereld. Het wordt duidelijk dat de vele zwangerschappen van moeder zijn ontwikkeling op veel manieren hebben gekleurd. Dit was niet alleen omdat moeder overbelast was en hij als oudste een flinke jongen moest zijn, die zijn uiterste best deed om haar liefde (terug) te winnen. Heel belangrijk was dat hij niet werd voorgelicht en niet geacht werd zijn ogen te gebruiken, zodat hij tot zijn tiende jaar dacht dat zijn moeder in één dag de baby tevoorschijn toverde. Zij maakte dus in één dag een prachtig product, dat door iedereen bewonderd werd en waar hij niet jaloers op mocht zijn. Wat hij maakte stelde niets voor. Hij weet niet hoe zijn moeder hem op de leeftijd van achttien maanden zindelijk heeft gemaakt. Wél herinnert hij zich dat zij zijn producten altijd weggooide; nooit mocht een legobouwwerk blijven staan en tekeningen gingen de prullenmand in. Deze gang van zaken heeft grote invloed

gehad op zijn gevoel over prestaties: het moet snel en zonder geploeter kunnen, anders stelt het niets voor. Eigenlijk kunnen alleen vrouwen echt iets maken. Dit geldt ook voor de analyse: hij verwacht dat ik hem binnen een jaar zal omtoveren met mijn duidingen, die hij als moedermelk inslikt en ook vaak uitspuugt.

De overdracht is van meet af aan gekleurd door deze verwachting over de creatieve prestaties van zijn analytica én door afgunst en verzet die haar veronderstelde macht oproept. Hij gedraagt zich als een klein, afhankelijk, boos kind dat verzorgd en omgetoverd moet worden en zelf niets kan bijdragen. Hij laat mij voelen hoe het is als je eigen producten niet gewaardeerd zijn: hij maakt uit wraak mijn werk kapot, door niet te kunnen/willen veranderen en vast te houden aan zielig doen en zich troosten met alcohol.

Overwegingen

Over deze analyse is uiteraard veel meer te vertellen. Het vignet dient om de aspecten van baarmoedernijd, zoals die zich kunnen presenteren in de analyse, te laten zien.

Mijn ervaring is dat het niet zo makkelijk is om dit pijnlijke en beschamende gevoel te bespreken. De patiënt is heel krenkbaar, juist in zijn mannelijkheid, en hij heeft een krachtige afweer nodig om zijn zelfgevoel op peil te houden.

Daarbij komt dat de fantasieën en het gedrag natuurlijk overgedetermineerd zijn. Zo kunnen de openlijke strijd en het passieve verzet makkelijk begrepen worden als een voortzetting van de peuterstrijd over de separatie en autonomie, die ook zónder baarmoedernijd voor blijvende conflicten kan zorgen. De regressie, het als een baby verzorgd willen worden, kan heel goed geduid worden als jaloezie op de siblings die zo veel aandacht en bewondering van moeder kregen en als baby mochten huilen, plassen en poepen terwijl dat aan het grotere kind verboden werd. Ook de enige analyserende, het enige kind willen zijn hoort daarbij. Oedipale problematiek is meestal ook volop aanwezig: het te klein zijn, zich buitengesloten voelen, geen raad weten met de driehoek, die wel opgezocht wordt.

Dit alles levert genoeg materiaal op, maar analyseren hiervan helpt slechts gedeeltelijk. Dat er meer aan de hand is, komt naar voren in de innerlijke houding en gevoelens ten aanzien van vrouwen. De beschreven patiënt kon uren vullen met verhalen over vrouwen, die stom waren, zijn werk niet waardeerden, geen aandacht hadden voor zijn stoere gedrag en zijn leven verpestten door niet meteen op zijn avances in te gaan. Zijn angst voor de machtige vrouw kwam naar voren in zijn seksuele problemen, die echte intimiteit onmogelijk maakten. Hij kon ook denigrerend tegen mij zijn, niet alleen over mijn opmerkingen, maar ook over mijn uiterlijk en de inrichting van mijn huis.

Haat en nijd ten aanzien van vrouwen worden gewoonlijk sterk verdrongen, maar in de veilige setting van de psychoanalyse, waarin regressie

gewoon is en niets door de analytica veroordeeld wordt, komen ze tevoorschijn. Het heftige gevoel waarvoor geen woorden zijn, wordt geprojecteerd in de analytica; zij voelt de nijd als een 'destructive attack on a good object' (Bott Spillius 1993, p. 1203). Het ligt voor de hand dat vrouwelijke analytici makkelijker de sterke moederoverdacht van de mannelijke patiënt krijgen en voelen. Toch kan het ook bij een mannelijke analyticus. Zo schrijft Van der Leeuw: 'In the transference situation the rage against the productive mother, his rivalry with her, and his impotence were clearly revealed in a strong resistance against the rapid improvement in his condition; he felt he was made into "another child" by me and did not wish that. He was my product, felt my power in this respect and could not stand this, wanting to make me powerless in all manners and competing keenly with me in the analysis' (1958, p. 363).

Van der Leeuw noch Lax schrijft over de tegenoverdracht, die naar mijn mening van groot belang is. Wanneer de baarmoedernijd een grote rol speelt, krijgt de analytica het gevoel dat ze gekleineerd en gehoond wordt en niet creatief mag zijn. Patiënten hebben vaak 'niets te melden' en vergeten hun dromen. De analytica voelt zich machteloos gemaakt en buitengesloten; zij voelt wat de patiënt als kind voelde en nu herhaalt. Als de patiënt steeds tegensprekt, werkt dit ontmoedigend. Je kan dit zien als een anale strijd die nodig is voor de afweer van beangstigend materiaal. Het gaat vooral om afweer van krenking van het zwakke zelfgevoel. De krenkbaarheid noopt tot voorzichtigheid bij analytica, wat makkelijk kan overgaan in angst om pijnlijke dingen te zeggen. Er is dus empathie maar ook moed nodig om de haat en nijd niet te laten liggen, maar tactvol te duiden. Ervaring met de kinderlijke ontwikkeling kan helpen om de goede woorden te vinden.

Hierbij is het nodig om de haat in de overdracht niet *alleen* als actueel gevoel te duiden. Dit roept te veel schaamte en schuldgevoel op, waardoor het niet leidt tot inzicht en opluchting. Omdat er meestal geen spontane herinnering is aan baarmoedernijd, en er ook nooit woorden voor geweest zijn, is het nodig om een reconstructie te maken, zoals door Lampl-de Groot beschreven werd (1976, p. 355-356). Hierbij schetst de analytica, uiteraard aansluitend bij de voorgeschiedenis van de patiënt, hoe hij bijvoorbeeld (interferenties in) de relatie met zijn moeder beleefd zou kunnen hebben. Soms leidt dit tot een gevoel van herkenning of een vage herinnering. Begrip voor het kind dat hij geweest is, helpt om de haat en nijd te begrijpen en te aanvaarden.

Conclusie

Aan baarmoedernijd wordt in de psychoanalytische literatuur nauwelijks aandacht besteed. Dit is merkwaardig, temeer omdat uit allerlei culturele en maatschappelijke verschijnselen blijkt dat afgunst op de vrouw, speciaal op haar vermogen om kinderen te baren, van oudsher grote invloed heeft gehad. Dit geldt niet alleen voor het individuele gedrag van de

man, maar ook voor culturele en godsdienstige gebruiken en de inrichting van de maatschappij.

In de ontwikkeling van ieder kind speelt baarmoedernijd een rol. Het kind wordt geconfronteerd met een consequentie van het geslachtsverschil die ontzag en afgunst oproept en de verwerking van gewone almachtsfantasieën zwaar op de proef stelt. Het hangt van faseproblemen en interferenties in de ontwikkeling af, hoe de baarmoedernijd wordt verwerkt. Mijn indruk is dat vooral de oudste kinderen uit een gezin hiermee moeite hebben; dit geldt zowel voor jongens als voor meisjes. Bij jongens kan de onverwerkte baarmoedernijd leiden tot een innerlijk conflict, waarbij de verstoorde relatie met de moeder centraal staat. Het hangt van de afweervormen af hoe dit innerlijke conflict tot uiting komt. Het veroveren én vernederen van de vrouw is daarbij een veel voorkomend verschijnsel, dat dient om het zwakke zelfgevoel te maskeren.

Bij meisjes wordt baarmoedernijd anders verwerkt. Mijn ervaring is dat deze kan leiden tot problemen in de separatie en (verboden) concurrentie met de moeder, die met name een rol spelen als het meisje zelf moeder wordt. In het bestek van dit artikel kan ik niet verder hierop ingaan.

De onderbelichting van baarmoedernijd in de psychoanalyse kan verklaard worden door de noodzaak om dit heftige, beangstigende gevoel, dat gericht is tegen de moeder die het leven van het kind in handen heeft, uit alle macht weg te maken. Voor ouders is het moeilijk om zich te realiseren dat het kind niet alleen jaloers is op de baby, maar ook op de moeder vanwege haar prestatie. De meeste ouders zullen dus niet toekomen aan het verwoorden van de baarmoedernijd, waardoor dit gevoel onbewust en in primitieve vorm blijft bestaan. Dit geldt voor jongens en meisjes en het geldt ook voor psychoanalytici van beiderlei kunne. Daarbij komt dat allerlei nauwelijks verholde vormen van baarmoedernijd sociaal geaccepteerd zijn, ook in de psychoanalytische wereld. Lax (1997) meent daarom dat de centrale plaats van de penisnijd nodig is/was om het narcisme van de mannelijke analyticus op peil te houden.

Baarmoedernijd kan de motor zijn van diverse pathologische symptomen, die niet onmiddellijk verwijzen naar de onderliggende problematiek. In een psychoanalytische behandeling kan de pathologie vaak begrepen worden als een gevolg van gebeurtenissen in de eerste levensjaren. Meestal betreft het dan de geboorte van siblings en het verlies van de exclusieve aandacht van moeder. Dit zijn zeker belangrijke interferenties en mogelijke oorzaken van pathologie. Maar de haat en nijd die tegen de moeder gericht zijn, omdat zij iets kan wat het kind niet kan – en als het een jongen is, ook nooit zal kunnen – worden zo makkelijk omzeild. Bij mannelijke patiënten wordt dan de kern, namelijk de fundamentele, biologisch bepaalde krenking van het zelfgevoel, gemist.

Het is voor de analytica niet makkelijk om de baarmoedernijd zo te bespreken dat het zelfgevoel niet nog meer gekwetst wordt. Bovendien is de

onvermijdelijke haat in de overdracht geen pretje. Deze aspecten maken het voor de psychoanalytica verleidelijk om dit pijnlijke onderwerp te laten liggen. Maar uiteindelijk is de patiënt daar niet bij gebaat.

Literatuur

- Benneker, B. (2002). De man als moeder. *Cicero, Tijdschrift van het Leids Universitair Medisch Centrum*, 2002 (20), 20.
- Bott Spillius, E. (1993). Varieties of envious experience. *International Journal of Psychoanalysis*, 74 (6), 1199-1213.
- Emanuel, R. (2002). On becoming a father: reflections from infant observation. In J. Trowell & A. Etchegoyen, *The Importance of Fathers. The New Library of Psychoanalysis* 42. Hove: Brunner-Routledge.
- Freud, S. (1909). Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen ('De kleine Hans'). *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Ziektegeschiedenissen* 1. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Furman, E. (2001). *On Being and Having a Mother*. New York: International Universities Press.
- Lampl-de Groot, J. (1976). Personal Experience with Psychoanalytic Technique and Theory During the Last Half Century In J. Lampl-de Groot, *Man and Mind, Collected Papers* (p. 349-357). Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985.
- Lax, R.F. (1997). Boys' Envy of Mother and the Consequences of this Narcissistic Mortification. *Psychoanalytic Study of the Child*, 52, 118-140.
- Leeuw, P.J. van der (1958). The Preoedipal Phase of the Male. *Psychoanalytic Study of the Child*, 13, 352-375.
- Oosterhuis, E. (2001). Wat willen psychoanalytici niet weten? *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 7, 138-142.
- Wijndelts, W. (2002). Mulisch wil een kind baren. *NRC Handelsblad*, 30 september 2002.

Summary

Manifestations of unconscious 'womb envy' are not uncommon in societies and cultures where the male is dominant. The consequences of such envy are responsible for much unhappiness in the personal lives of many men. The topic, however, is neglected in the psychoanalytic literature.

The reason for this neglect of the subject may be found in the need for strong defences – in psychoanalysts as much as in others – against the awful feeling of envy of the mother who can make a child. The boy experiences his biologically determined incapability of doing so as a 'narcissistic mortification'; how he will overcome this injury depends on the vicissitudes of his development.

The manifold defensive structure necessary to protect a narcissistically hurt Self can lead to diverse pathological symptoms.

In psychoanalytic treatment countertransference feelings can give an idea of the usually strongly repressed womb envy when it is acted out instead of verbalized. Empathy for the small child's feelings and tactful analysis of hate and envy in the transference-countertransference constellation are necessary if the patient is to be helped to integrate these feelings.

Manuscript ontvangen: 16 februari 2003

Definitieve versie: 11 juni 2003